

УДК 159.9:331.101.3+316.6

<http://orcid.org/0000-0002-4930-3091>

<http://orcid.org/0000-0002-3600-0761>

Олег Анатолійович Матеюк,
доктор психологічних наук, професор,
terrio_km@hotmail.com
Національна академія Державної прикордонної служби
України імені Богдана Хмельницького,
Хмельницький, Україна

Юлія Олегівна Суходоля,
здобувач ступеня кандидата психологічних наук,
julyjuliss@gmail.com
Хмельницький національний університет,
Хмельницький, Україна

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ МАЙБУТНІХ СУБ'ЄКТІВ ПРАЦІ: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті на підставі аналізу різних наукових поглядів та підходів щодо такого психологічного феномену як професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці здійснено спробу теоретично обґрунтувати її сутність, виокремити структурні компоненти та основні чинники, що впливають на її становлення, визначити психологічні особливості їх провідної діяльності та професійної ідентичності. Доведено, що розвиток професійної ідентичності у вищому навчальному закладі формується у процесі набуття майбутніми суб'єктами праці знань, їх інтеріоризації, практико-орієнтованій діяльності, використанні активних методів навчання для засвоєння професії, а також у введенні в навчальний процес циклу занять, які безпосередньо розвивають професійну ідентичність. Статистично доведено відмінності в психологічних особливостях провідної діяльності майбутніх суб'єктів праці, що відносяться до різних рівнів професійної ідентичності.

Ключові слова: майбутні суб'єкти праці, ідентичність, професійна ідентичність, структура, етапи формування.

Oleg Mateyuk
Doctor of Psychological Sciences,
Professor at the Department of the Psychology
and moral and psychological support,
terrio_km@hotmail.com
The National Academy of the State Border Guard Service
of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi,
Khmelnytskyi, Ukraine

Julia Sukhodolya,
Postgraduate Student,
julyjuliss@gmail.com
Khmelnytskyi National University
Khmelnytskyi, Ukraine

PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE LABOR SUBJECTS: SITUATION, CONTENT AND PSYCHOLOGICAL FEATURES

In the article, based on the analysis of various scientific views and approaches to such a psychological phenomenon as a professional identity of future subjects, an attempt was made to theoretically substantiate its essence,

to distinguish the structural components and the main factors influencing its formation, to determine the psychological peculiarities of their leading activity and professional Identity It is proved that the development of professional identity in a higher educational institution is formed in the process of acquiring future knowledge subjects, their internalization, practice-oriented activities, the use of active teaching methods for the acquisition of the profession, as well as in introducing into the educational process the cycle of classes that are directly developing professional identity. Statistically proved differences in the psychological peculiarities of the leading activity of future subjects related to different levels of professional identity.

Key words: future subjects of labor, identity, professional identity, structure, stages of formation.

Вступ. Розвинена професійна ідентичність сприяє виживанню суб'єкта праці в умовах сучасної економічної ситуації. Якщо раніше під час визначення професійної відповідності суб'єкта праці і посади, яку він займає, більшою мірою спиралися на непсихологічні параметри, такі як: стаж, освіту, практичні навички, то зараз надають перевагу більш надійним психологічним параметрам: мотивації співробітника, його цілям і цінностям, готовності професійного зростання і розвитку, тобто, – професійній ідентичності.

Професійна ідентичність, на відміну від етнічної, соціальної, політичної тощо, передбачає «спеціальну цілеспрямовану, організовану суспільством підготовку і виконується за певну винагороду» (Шнейдер, 2000).

Під «спеціальною цілеспрямованою організованою суспільством підготовкою» мається на увазі також і навчання майбутніх суб'єктів праці у вищих навчальних закладах з метою одержання ними певного фаху.

Мета та завдання статті. Мета статті – теоретично обґрунтувати сутність професійної ідентичності, її структуру, а також виокремити основні чинники, що впливають на становлення професійної ідентичності майбутнього суб'єкта праці.

Над проблемою професійної ідентичності працювали такі науковці як М. Абдуллаєва, Е. Борисова, Н. Волянчук, Е. Зеєр, Е. Еріксон, О. Єрмолаєва, Є. Клімов, І. Кон, Г. Ложкін, А. Лукіянчук, С. Максименко, А. Маслоу, Дж. Марсія, Л. Мітіна, Ю. Поваренков, Т. Стефаненко,

А. Уотерман, І. Хамітова, Є. Чорний, К. Шамлян, Л. Шнейдер та ін.

Так, за А. Лукіянчук, професійна ідентичність – це динамічна система, яка формується у процесі професійної освіти та активного розвитку професійної компетентності і впливає на ціннісно-смыслову сферу і удосконалення професійної майстерності майбутнього спеціаліста (Лукіянчук, 2006).

Згідно з поглядами Ю. Поваренкова, професійна ідентичність розглядається як явище системне, динамічне і рівневе, тісно пов'язане з іншими елементами професійного розвитку, зокрема, професійним самовизначенням, професійною самооцінкою, професійною деформацією тощо. Він, у межах концепції професійного розвитку, визначає професійну ідентичність як:

- 1) провідну тенденцію становлення суб'єкта професійного розвитку;
- 2) емоційний стан, в якому перебуває особистість на різних етапах професійного розвитку; він виникає на основі ставлення особистості до професійної діяльності і професіоналізації загалом, так і на основі ставлення особистості до себе як суб'єкта професійного розвитку, як фахівця зокрема;
- 3) підструктуру суб'єкта, професійного розвитку, що реалізується у якості функціональної системи та спрямований на досягнення певного рівня професійної ідентичності (Поваренков, 2002).

Слід зазначити, що існують різні точки зору на проблему професійної ідентичності. Дослідження професійної ідентичності спрямовуються деякими вченими в напрямі професійного

самовизначення та професійного розвитку. Інші вчені розглядають професійну ідентичність у контексті проблематики професійної самосвідомості.

Психологічну концепцію професійної ідентичності обґрунтувала Л. Шнейдер. Вона виходить з того, що становлення професійної ідентичності відбувається у межах професії. Поняття «професія» визначає змістові характеристики професійної ідентичності. Але професійна ідентичність не зводиться лише до професіоналізму, вона – результат професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації. Виходячи з цього, Л. Шнейдер визначає професійну ідентичність як психологічну категорію, яка стосується усвідомлення особистістю своєї належності до певної професії, певної професійної спільноти (Шнейдер, 2000).

Е. Зеер пропонує інший підхід. Він визначає професійну ідентичність через поняття професійного «образу Я». Е. Зеер вважає, що професійне становлення особистості супроводжується деструктивними змінами (кризами, стагнаціями та деформаціями особистості), що обумовлюють перервність, нерівномірність і гетерохроніє професійного розвитку (Зеер, 2008).

Н. Іванова розглядає професійну ідентичність як вид соціальної. Вона вважає, що професійна ідентичність «формується у процесі виявлення суттєвих зв'язків всередині та ззовні професії та відмінності їх як таких, вона пов'язана з загальною інформаційною основою діяльності, а також із цілісними еталонами типових професійних подій та індивідуалізованих концептуальних схем професійної поведінки» (Іванова, 2004).

По іншому тлумачать професійну ідентичність Г. Ложкін та Н. Волянюк, які розглядають її як самосвідомість; систему уявлень людини про себе як суб'єкта життєдіяльності; як поняття, у

якому розкриваються концептуальні уявлення людини (які супроводжуються певними ціннісними та мотиваційними орієнтаціями) про її місце у професійному середовищі (Ложкін, 2008, Волянюк, 2008).

О. Єрмолаєва трактує професійну ідентичність як компонент особистісної ідентичності, що забезпечує успішну професійну адаптацію, і як домінуючий чинник професійної кар'єри, що базується на компетентності, профпридатності, інтересі до роботи та їх балансі з оточенням. Але при цьому, вона розширює це поняття до масштабів ідентифікаційних зв'язків людини і з соціальним середовищем. Професійна ідентичність виступає, перш за все, як характеристика внутрішньої відповідності суб'єкта діяльності і соціально-професійного середовища (Єрмолаєва, 2008).

Є. Клімов у своїй роботі «Психологія професіонала» розглядає професійну ідентичність у контексті професійної самосвідомості та виділяє такі елементи її структури:

- усвідомлення своєї належності до певної професійної спільноти;
- знання про ступінь своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце у системі професійних ролей; знання людини про ступінь визнання у професійній групі;
- знання про сильні та слабкі сторони, шляхи самовдосконалення, вірогідних зон успіху та поразки, знання своїх індивідуальних способів успішної дії; уява про себе і свою роботу в майбутньому (Клімов, 2006).

І. Остапенко розглядає професійну ідентифікацію як системне утворення, що закономірно формується у процесі соціалізації індивіда, особистісна позиція якого визначається ядром структурної організації професійної ідентифікації. Автор пропонує розглядати професійну ідентифікацію на трьох рівнях регуляції особистісної активності: на рівні

загальної спрямованості інтересів та ціннісних орієнтацій; на рівні узагальнених цільових установок; на рівні ситуативних конкретно-дійових установок (Остапенко, 1996).

Результати теоретичного дослідження. Виклад основного матеріалу дослідження. Процес навчання у вищому навчальному закладі супроводжується, на думку багатьох дослідників, становленням професійної ідентичності (Н. Антонова, Г. Гарбузова, О. Єрмолаєва, Н. Іванова, М. Кліщевська, І. Кузьміна, Д. Леонтєв, Ю. Поваренков, У. Родигіна, В. Сафін, Є. Чорний, А. Шатохін, Л. Шнейдер та ін.). Але ці науковці окремо не розглядали професійну ідентичність суб'єкта праці, окремо не розділяли поняття «Професійна ідентичність суб'єкта праці» і «професійна ідентичність майбутнього суб'єкта праці», розглядаючи їх як загальний психологічний феномен, але тільки у представників різних груп (люди, які вчаться і які працюють). Наприклад, Ю. Поваренков розглядає становлення ідентичності студентів в три стадії. Перша – шкільна ідентичність (1 курс), далі – навчально-академічна ідентичність (2-4 курс) і початок розвитку «власне професійної ідентичності» (5 курс), який продовжиться безпосередньо на робочому місці (Поваренков, 2002).

Ми розглядаємо професійну ідентичність майбутнього суб'єкта праці та професійну ідентичність суб'єкта праці як два різні психологічні феномени, що мають спадкоємний характер.

В першу чергу, відмінність полягає в тому, що майбутній суб'єкт праці і фахівець, який працює, займаються різними видами провідної діяльності (відповідно – навчальною та трудовою), у цих двох груп реалізуються різні потреби (відповідно – у навчанні і в праці), різні цілі (відповідно – загальний і професійний розвиток особистості та

виробництво матеріальних і духовних цінностей). Також ці групи будуть різнитись за мотивами, діями, засобами, предметом і результатом провідної діяльності (Вербицький, 1991).

Відповідно, розвиток професійної ідентичності цих двох груп відбувається у різних умовах. У фахівців, які працюють, – у процесі цілеспрямованої активності, що реалізовує потреби суб'єкта в професійній сфері, а у майбутнього суб'єкта праці – у процесі цілеспрямованої активності, що реалізовує потреби суб'єкта в навчально-професійній сфері. Зрозуміло, що потреби в тому та іншому випадку дуже різні. Наприклад, потреба в матеріальному добробуті, яка не може бути реалізованою в навчальній діяльності майбутнього суб'єкта праці, в професійній сфері є однією з провідних.

Таким чином, професійна ідентичність майбутнього суб'єкта праці і професійна ідентичність суб'єкта праці, як зазначала, наприклад, У. Родигіна, – це різні психологічні феномени, що вимагають окремого розгляду (Родигіна, 2007).

Професійна ідентичність майбутнього суб'єкта праці – це система уявлень про самого себе як про суб'єкта праці, про свої навчально-професійні та професійні цілі, про свої можливості реалізації цих цілей.

За І. Кузьміною, розвиток професійної ідентичності у вищому навчальному закладі формується у процесі набуття майбутніми суб'єктами праці знань, їх інтеріоризації, практико-орієнтованій діяльності, використанні активних методів навчання для засвоєння професії, а також у введенні в навчальний процес циклу занять, які безпосередньо розвивають професійну ідентичність. І. Кузьміна визначає професійну ідентичність як психологічну категорію, яка відноситься до усвідомлення особистістю своєї належності до певної професії, певної професійної спільноти. Вона не зводиться власне до

професіоналізму, а є результатом професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації (Кузьміна, 2012).

Професійна ідентичність майбутнього суб'єкта праці, як самостійний психологічний феномен, має низку психологічних особливостей:

1) професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці має діяльнісний аспект. Вона розвивається в результаті їх провідної діяльності та сприяє успішному оволодінню ними знаннями, вміннями і навичками для їх подальшої професійної діяльності. Ступінь професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці відображається на якості їх провідної діяльності. Чим більш розвиненою є професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці, тим більш успішною і результативною є їх провідна (навчальна) діяльність;

2) професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці має імовірнісний аспект, тобто вона може стати основою для подальшого розвитку у них професійної ідентичності або, у зв'язку зі зміною професійних переваг (з низки причин), може розвинути професійна ідентичність, що не пов'язана зі спеціальністю, яку майбутній суб'єкт праці отримує у вищому навчальному закладі;

3) професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці розвивається нерівномірно: у розвитку чергуються латентні і кризові періоди, можна виділити стадії з еволюційною і революційною течією;

4) професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці має індивідуальний аспект розвитку. Незважаючи на відомі кризові періоди, у кожного свій темп і перебіг розвитку. Це залежить від особистісних рис та властивостей майбутніх суб'єктів праці (у тому числі їх відповідності вимогам, що висуваються професією), від готовності (інтелектуальної, мотиваційної,

психофізіологічної тощо) до навчання у вищому навчальному закладі, від соціального оточення (негативне ставлення до професії, що набувалася, або ж – підтримка батьків і друзів), від здатності порозумітися з викладачами тощо. Розвиток професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці має різні мотиваційні засади та ступінь їх вираженості.

Існує ще низка більш часткових особливостей професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці, таких як: гендерні особливості, одиниці аналізу і структури, психологічні механізми і умови розвитку професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці тощо.

Результати емпіричного дослідження. З метою виявлення основних психологічних особливостей провідної діяльності майбутніх суб'єктів праці з різним рівнем професійної ідентичності нами було проведено теоретичне та емпіричне дослідження. Воно проводилося з лютого 2010 р. по червень 2013 р. на базі Хмельницького національного університету. У ньому взяли участь студенти гуманітарно-педагогічного факультету з 1 по 5 курсу у кількості 214 осіб. Як засоби були використані такі методики дослідження: методика «Хто Я»? (Т. Макпартленд-М. Кун); методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич); методика на дослідження рефлексивності (А. Карпов) (Карпов, 2003); методика «Мотивація професійного навчання» (В. Каташев) (Каташев, 2002); «Дослідження ідентифікації» (В. Маралов); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. Леонтєв); методика «Особистий професійний план» (Є. Клімов в адаптації Л. Шнейдер); опитувальник професійної ідентичності студента (У. Родигіна) (Родигіна, 2006); методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В. Бойко). Обробка результатів проводилася за допомогою

використанням програм SPSS 10 і Microsoft Excel 10.

За результатами опрацювання методики «Особистий професійний план» (за допомогою якої було діагностовано рівні професійної ідентичності) були виділені такі групи майбутніх суб'єктів праці:

– група з невираженою, пасивною професійною ідентичністю (0-2,5 бали) – 13,55% досліджених;

– група з середньою вираженістю професійної ідентичності (3-5,5 балів) – 56,54% досліджених;

– група з активною, вираженою професійною ідентичністю (6-7 балів) – 29,91% досліджених.

Застосування Н-критерію Крускала-Уолліса показало відмінність даних трьох груп на рівні значущості $p \leq 0,04$ за результатами таких методик: «Мотивація професійного навчання» (В. Каташев); методика на дослідження рефлексивності (А. Карпов); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. Леонтьєв); методика «Особистий професійний план» (Є. Клімов в адаптації Л. Шнейдер); опитувальник професійної ідентичності студента (У. Родигіна); методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В. Бойко).

Застосування U критерію Манна-Уїтні виявило відмінність групи майбутніх суб'єктів праці з невираженою пасивною професійною ідентичністю і групи майбутніх суб'єктів праці з активною вираженою професійною ідентичністю на рівні значущості $p \leq 0,01$ за результатами тих самих методик.

Обговорення. Якісний аналіз одержаних результатів дає нам змогу охарактеризувати психологічні особливості провідної діяльності двох груп майбутніх суб'єктів праці з різним ступенем вираженості професійної ідентичності.

Майбутні суб'єкти праці з невираженою професійною ідентичністю цікавляться тільки окремими предметами

і/або темами. Вони вважають, що багато що з того, що вони вивчають, їм не стане у нагоді. Головне для них – одержати результат, неважливо, якими способами. Вдома їм найчастіше не хочеться вчитися, тобто мотивація до професійного навчання виражена у них досить слабо. Частіше за все життя для них є безглуздом і безцілним. Зазвичай ними все ще не знайдено покликання та життєвих цілей. Вони вважають, що їх життєві погляди ще не визначені. Вони часто незадоволені своїм життям, схильні вважати, що життя їм несприятливе, та керується ззовні.

Майбутні суб'єкти праці з невираженою професійною ідентичністю вважають, що вибрана професія не здатна задовольнити їх потреби, в ній вони не зможуть самореалізуватися. Цій групі властиве розчарування в професії, пасивне до неї ставлення. Вони відчувають негативні емоції щодо своєї професії і усього, що з нею пов'язане. Вони не ставлять мети в професії, не планують своє професійне життя. Відповідно, бажання працювати за фахом після закінчення вищого навчального закладу у них немає.

Навпаки, майбутні суб'єкти праці з високим ступенем вираженості професійної ідентичності характеризуються більш розвиненою здатністю до самопізнання своїх внутрішніх психічних актів і станів, до самоконтролю і усвідомлення своєї поведінки, тобто у них, в порівнянні з майбутніми суб'єктами праці з невираженою професійною ідентичністю, більш розвинена рефлексивність загалом, і професійна рефлексія зокрема.

Також для майбутніх суб'єктів праці, що активно ідентифікуються, характерним є вищий рівень мотивації до професійного навчання, тобто їм цікаво вчитися, хочеться дізнатися якомога більше за своєю спеціальністю, вони прикладають усі сили, щоб зрозуміти

новий матеріал, користуються під час підготовки додатковими підручниками, посібниками і довідниками, віддають пріоритет навчанню перед розвагами.

Однією з основних особливостей провідної діяльності майбутніх суб'єктів праці з високим рівнем професійної ідентичності є уміння ставити цілі та їх досягати. Цілі, разом із здатністю до рефлексії, надають життю таких майбутніх суб'єктів праці усвідомленість, керованість і перспективу у часі. Вони задоволені життям, сприймають його більш емоційно-насиченим і наповненим сенсом.

Емпатія, як здатність людини до співпереживання і співчуття іншим людям, також є більш властивою майбутнім суб'єктам праці з високим рівнем розвитку професійної ідентичності.

Майбутні суб'єкти праці з вираженою активною професійною ідентичністю вважають, що вибрана ними професія здатна задовольнити їх потреби. Вони вважають свою професію своїм покликанням, одним із способів самореалізації в житті. Відповідно, думка про те, що вони працюватимуть за фахом, викликає у них радість, бажання проводити значну частину часу, займаючись тим, що пов'язано з професією. Вони знають, як одержати інформацію, що їх цікавить, додатково читають спеціалізовані журнали і книги тощо.

Висновки. Таким чином, за результатами дослідження існують психологічні особливості, що характеризують провідну діяльність майбутніх суб'єктів праці, які знаходяться на різних рівнях розвитку професійної ідентичності. Серед них такі особистісні риси, як: здатність до рефлексії (у тому числі – до професійної рефлексії), здатність до самопізнання і саморозуміння, уміння ставити цілі, що є адекватними їх потребам, і уміння їх

досягати, активне прагнення до усвідомленості та керованості свого життя. Їх огляд і є перспективою подальших розвідок у даному напрямку.

Згідно з викладеними вище результатами дослідження, існують значущі відмінності в особистісних характеристиках груп майбутніх суб'єктів праці з різним ступенем вираженості професійної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шнейдер Л.Б. Экспериментальное изучение профессиональной идентичности. М.: Принт, 2000. 128 с.
2. Лукіянчук А.М. Проблема ідентифікації у професійному становленні студентів вищого навчального закладу I – II рівнів акредитації педагогічного профілю. http://narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/3/statti/2lukiyznchuk/lukiyanchuk.htm
3. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека. М.: Изд-во УРАО, 2002. 160 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессионального самоопределения в ранней юности : учеб. пособие для вузов; ред. Д. И. Фельдштейн. М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2008. 256 с.
5. Иванова Н.Л. Профессиональная идентичность и профессиональное пространство. *Мир психологии*. 2004. № 2. С. 148-156.
6. Ложкін Г., Волянчук Н. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта. *Соціальна психологія*. 2008. № 3. С.123-130.
7. Ермолаева Е.П. Психология социальной реализации профессионала. М.: Институт психологии РАН, 2008. С. 23-85.
8. Климов Е.А. Психология профессионала. М.: ИПП, 1996. С.266-275.

9. Остапенко І.В. Аналіз особливостей професійної ідентифікації як типу особистісної активності. *Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р) В 3-х томах.* К.: ДОК-К, 1996. Т.ІІ. С. 294-299.
10. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. М.: Высшая школа, 1991. 207 с.
11. Родыгина У.С. Психологические особенности профессиональной идентичности студентов. *Психологическая наука и образование.* 2007. № 4. С. 39-48.
12. Кузьміна І. Професійна ідентичність майбутніх фахівців. <http://novun.kpi.ua/2012-1/06-psy-Kuzmina.pdf>
13. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал.* 2003. №5. С. 45-57.
14. Каташев В.Г., Соломко Л.И., Матушанский Г.У. Педагогика высшей школы: Учебное пособие. ред. В.Г. Каташева. Казань: Изд-во Казанского гос. техн. ун-та, 2002. 395 с.
15. Родыгина У.С. Диагностика профессиональной идентичности студентов-психологов. *Современные технологии и активные методы обучения в вузе как условие подготовки специалиста: Материалы IV межрегиональной межвузовской научно-методической конференции.* Киров: Изд-во Кировского филиала МГЭИ, 2006. С. 45-50.
16. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. М.: Прогресс, 1996. С. 28.
17. Marcia J.E. Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology.* 1975. Vol. 3. P. 551-558.
18. Waterman A.S. Identity in adolescence: Processes and contents. San Francisco L.: JosseyBass, 1985. P. 61-77.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Шнейдер, Л.Б. (2000). *Экспериментальное изучение профессиональной идентичности.* М.: Принт.
2. Лукіянчук, А.М. (2006). Проблема ідентифікації у професійному становленні студентів вищого навчального закладу I – II рівнів акредитації педагогічного профілю. http://narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/3/statti/2lukiyznchuk/lukiyanchuk.htm
3. Поваренков, Ю.П. (2002). Психологическое содержание профессионального становления человека. М.: Изд-во УРАО с.
4. Зеер, Э.Ф. & Фельдштейн, Д.И. (ред.). (2008). *Психология профессионального самоопределения в ранней юности : учеб. пособие для вузов.* М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК.
5. Иванова, Н.Л. (2004). Профессиональная идентичность и профессиональное пространство. *Мир психологи,* 2, 148-156.
6. Ложкін, Г. & Волянчук, Н. (2008). Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта. *Соціальна психологія,* 3, 123-130.
7. Ермолаева, Е.П. (2008). *Психология социальной реализации профессионала.* М.: Институт психологии РАН.
8. Климов, Е.А. (1996). *Психология профессионала.* М.: ИПП.
9. Остапенко, І.В. (1996). Аналіз особливостей професійної ідентифікації як типу особистісної активності. *Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р) В 3-х томах, Т.ІІ.* 294-299.

10. Вербицкий, А.А. (1991). *Активное обучение в высшей школе: контекстный подход*. М.: Высшая школа.
11. Родыгина, У.С. (2007). Психологические особенности профессиональной идентичности студентов. *Психологическая наука и образование*, 4, 39-48.
12. Кузьміна, І. (2012). Професійна ідентичність майбутніх фахівців. <http://novun.kpi.ua/2012-1/06-psy-Kuzmina.pdf>
13. Карпов, А.В. (2003). Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*, 5, 45-57.
14. Каташев, В.Г. & Соломко, Л.И. & Матушанский Г.У. & Каташева В.Г. (ред.) *Педагогика высшей школы: Учебное пособие*. Казань: Изд-во Казанского гос. техн. ун-та.
15. Родыгина, У.С. (2006). Диагностика профессиональной идентичности студентов-психологов. *Современные технологии и активные методы обучения в вузе как условие подготовки специалиста: Материалы IV межрегиональной межвузовской научно-методической конференции*. Киров: Изд-во Кировского филиала МГЭИ.
16. Эриксон, Э.Г. & Толстых, А.В. (ред.) (1996). *Идентичность: юность и кризис*. М.: Прогресс.
17. Marcia, J.E. (1975). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 551-558.
18. Waterman, A.S. (1985). *Identity in adolescence: Processes and contents*. San Francisco L.: JosseyBass.